

Z historie navigačních přístrojů

Zdeněk Šustr

nav@sustr.net

12. května 2015

Obsah

- 1 Pojmy a principy
  - Definice
- 2 Pravěk a starověk
- 3 Východ
  - Blízký východ
  - Dálňý východ
- 4 Objevitelské cesty Evropanů
- 5 Na pevnině
  - Měření bez horizontu
  - Mapování severní Ameriky
  - Dobývání pólů

Definice

Plavectví (nautika, navigace) jest umění stanovití místo lodi kdekoliv na moři anebo dle toho naléztí vždy nejkratší cestu.

– Ottův slovník naučný

***Navigation**, science of directing a craft by determining its position, course, and distance traveled. Navigation is concerned with finding the way to the desired destination, avoiding collisions, conserving fuel, and meeting schedules.*

– Encyclopedia Britannica

*Navigace se odvozuje od latinského *navis* („lod“) a *agere* („řídít“).*

Terestrické metody

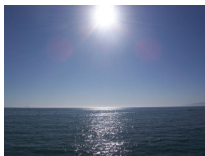
- Základem je lokální znalost
  - Výrazné prvky v krajině
    - ... i pod hladinou
  - Převládající směr větrů
  - Rozpoznání typů oblačnosti v blízkosti pevniny
  - Specifika chování biologických druhů
- Využití
  - Cestování po většině souší
  - ... anebo alespoň na dohled od pobřeží

Astronomické metody

- Základem je znalost astronomických těles a jevů, které umožní zjistit (v pořadí dle náročnosti):
  - 1 Kam jdeme
    - ... pokud ovšem víme odkud jsme vyšli
  - 2 Kde jsme
- Využití
  - Cestování po celé Zemi, zejména však tam, kde nelze použít terestrické metody
  - Moře, pouště, polární oblasti
- Dále se budeme věnovat převážně metodám astronomickým.

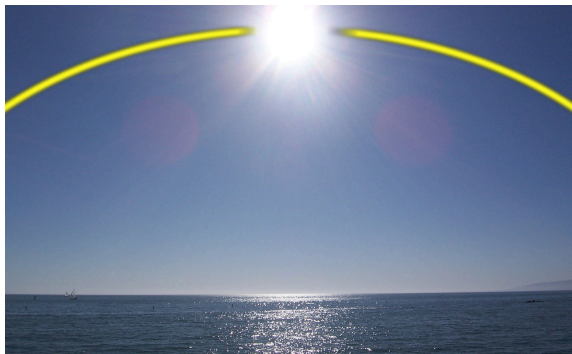
Světové strany, souřadnicový systém a jejich vztah k obloze

Světové strany odvozené od pohybu Slunce po obloze během dne

- Východ, jih (poledne), západ, sever (půlnoc)
  - Platí pro severní polokouli. Na jižní polokouli prochází Slunce na severu. Mezi obratníky je třeba přemýšlet.
- Hvězdy se chovají stejně, navíc v průběhu roku nemění polohy
  - U cirkumpolárních lze pozorovat i spodní průchod
    - Za polárním kruhem může být cirkumpolární i Slunce

Šířka a délka

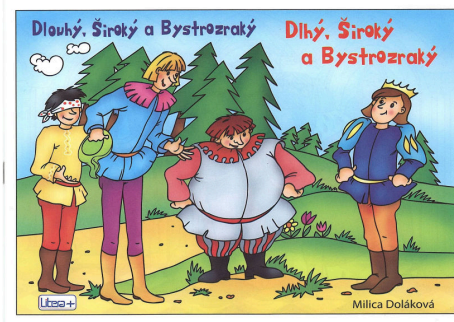

- Na různých zeměpisných šířkách prochází Slunce různě vysoko nad obzorem.
- Na různých délkách prochází v různou dobu.

Průchod vztážen k místnímu poledníku – Slunce nejvýš na obloze

Původ

Proč vlastně šířka a délka?

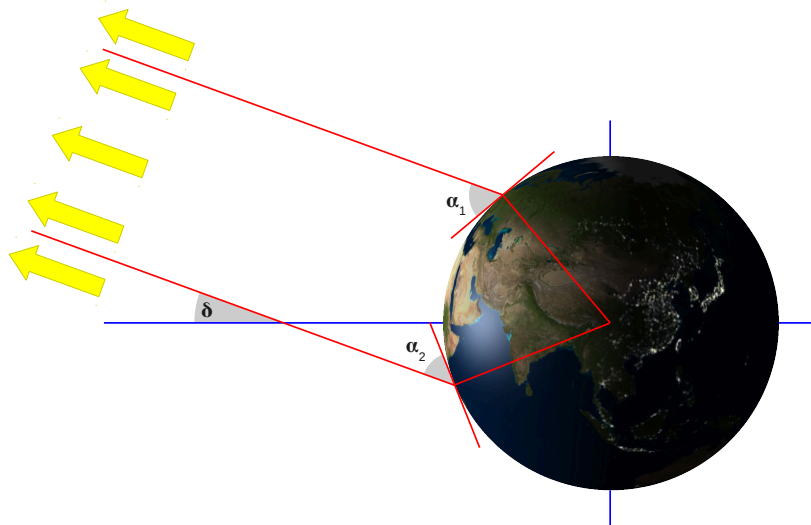

Původ

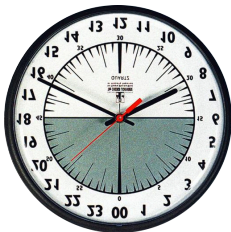
Proč vlastně šířka a délka?

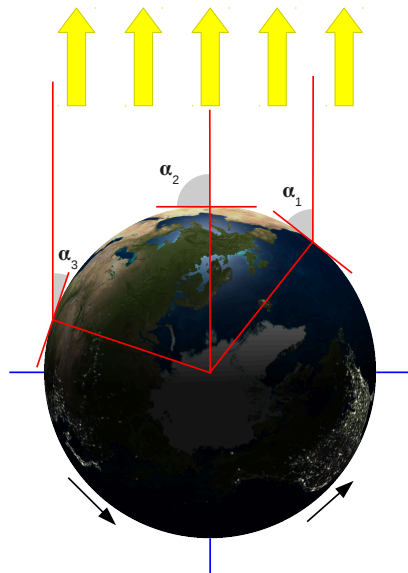
Zeměpisná šířka (φ)

Zeměpisná délka (λ)

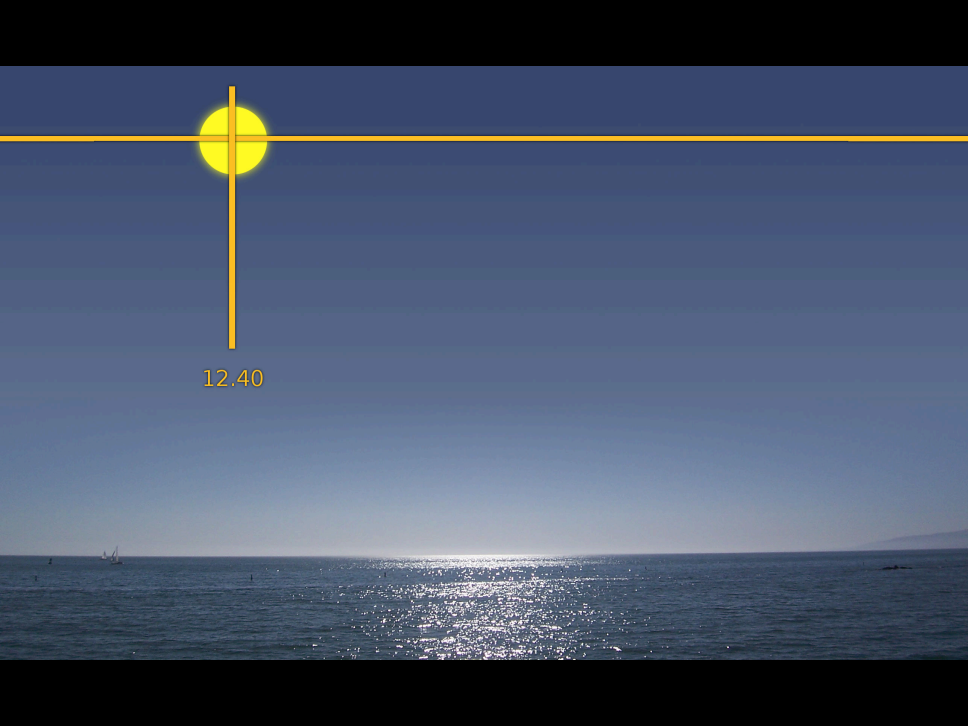

- α_1 Slunce bude procházet místním poledníkem.
- α_2 Slunce prochází místním poledníkem.
- α_3 Slunce už místním poledníkem prošlo.

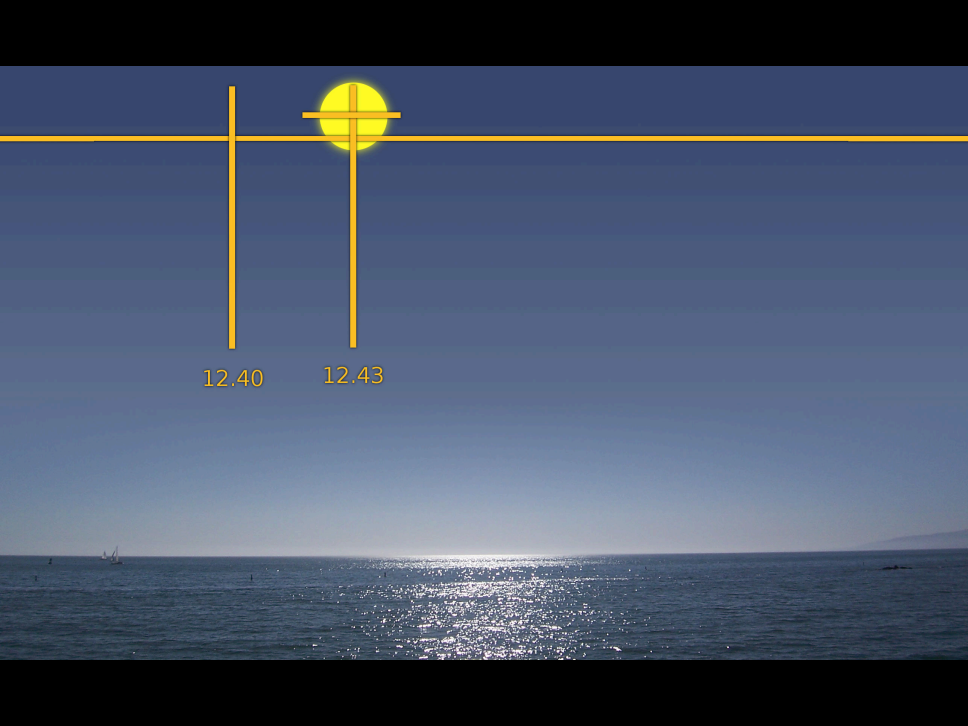

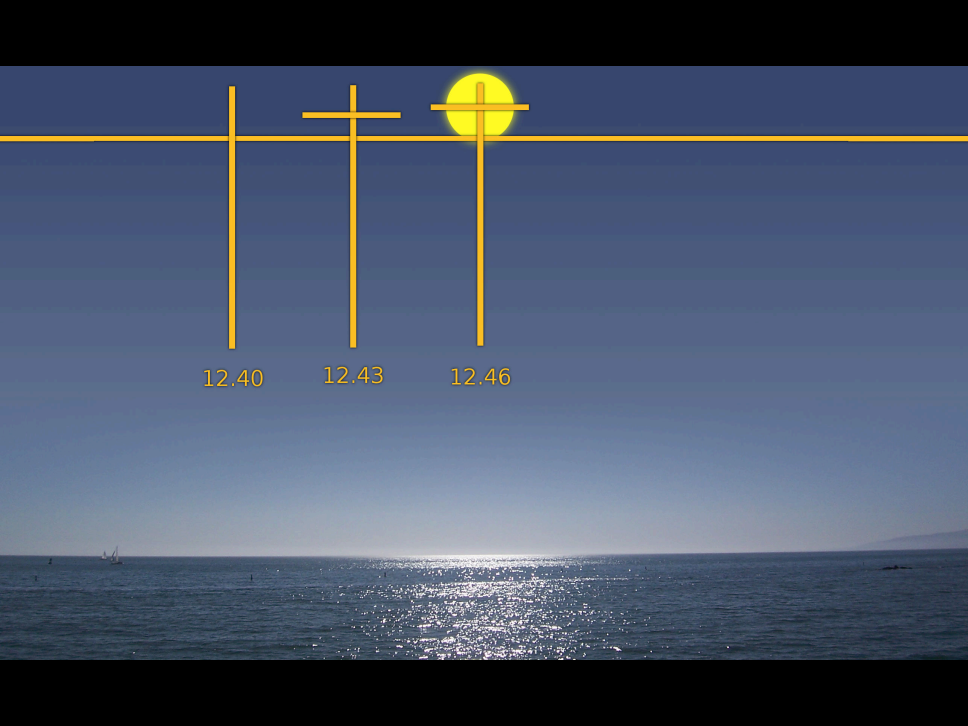

12.40

12.40

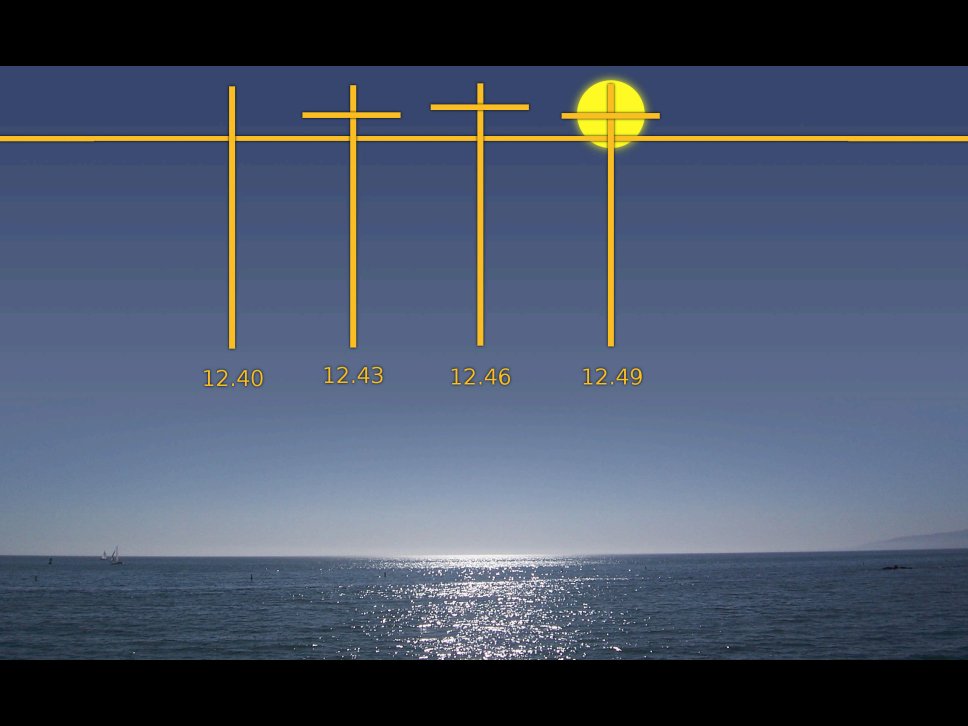
12.43

12.40

12.43

12.46

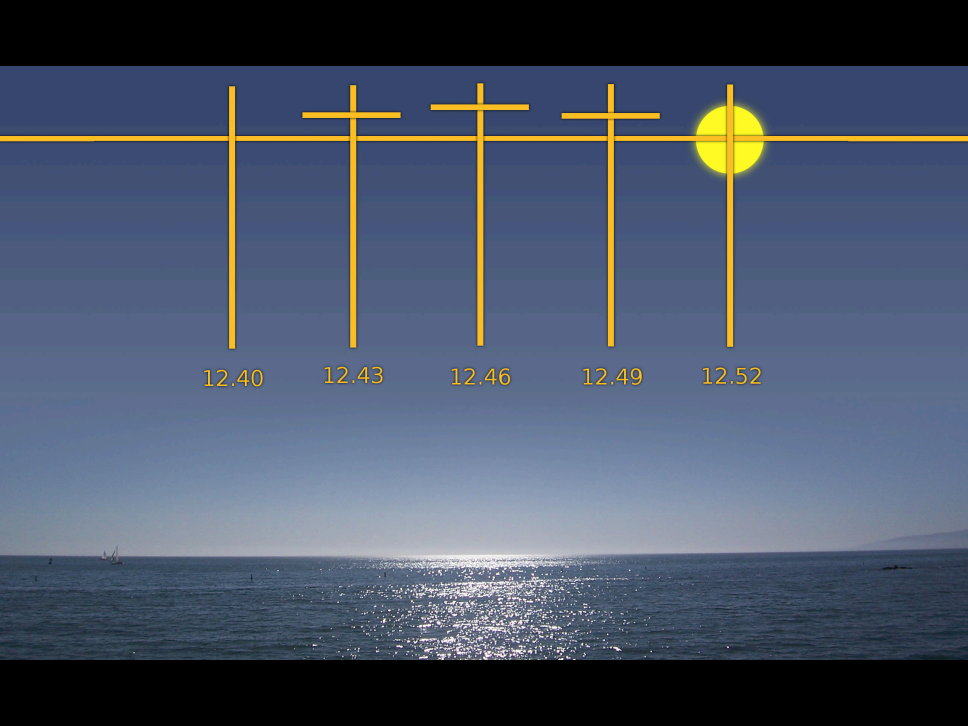

12.40

12.43

12.46

12.49

12.40

12.43

12.46

12.49

12.52

Pravěk

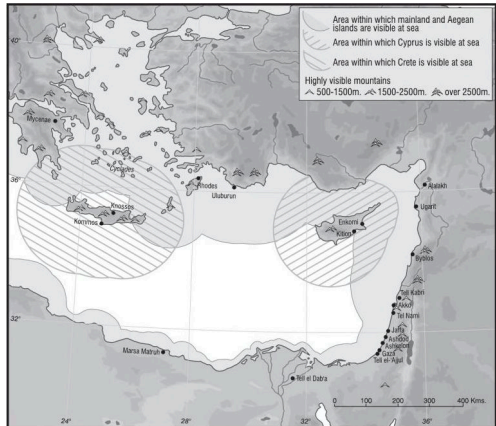
- Astronomicky
  - Známé polohy, východy a západy významnějších hvězd
    - Světové strany
- Terestricky

Pobřežní plavby v antice

Féničané, Řekové

- Plavby při pobřeží
- Orientace podle terénu
- Postupné objevování až k Egyptu
- Volné moře překážkou
  - I krátké „přeskoky“ dlouho čekaly na objevení
- Plavby pouze za příznivého počasí

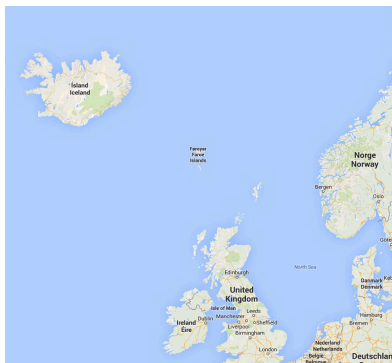
Terestricky

Flóki Vilgerðarson

- 9. stol. – první navigovaná cesta na Island (z Faerských ostrovů)
- Tři krkavci

Měření hloubek

- V Baltském moři

Astronomicky

Hvězdy a Slunce

- Azimutové stupnice
  - zlom nebo stupnice?
- měření výšky Slunce gnómonem na vyznačených křivkách

Sluneční kámen

- Mýtický minerál umožňující poznat směr ke Slunci i pod mraky
  - polarizací, stačí kus modré oblohy
- Několik kandidátů (islandský křišťál, vápenec, cordierit, ...), zatím znovu neobjeven

Arábie

Jiné problémy v navigaci než evropská kultura:

- plavby především v severojižním směru podle východního pobřeží Afriky
- případně napříč Indickým oceánem

Navigace

- Hlavní indikátor: Výška polárky nad obzorem
- Navigace podle úhlových rozměrů ruky
  - prst (*issabah*): $1,5^\circ$, ruka, pěst
- Kamal
  - Značení uzlíky na míru pro konkrétní přístav
  - Nepraktický ve větších zeměpisných šířkách
- Pro představu: Suez je na $30.^\circ$ s. š.
  - ... a dobové záznamy hovoří o použití ve středozemním moři v době evropských objevů

Blízký východ

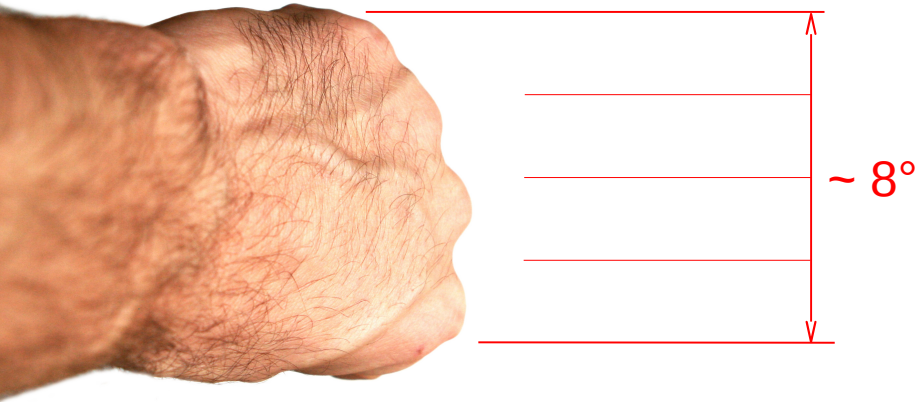
Měření rukou

Měření rukou

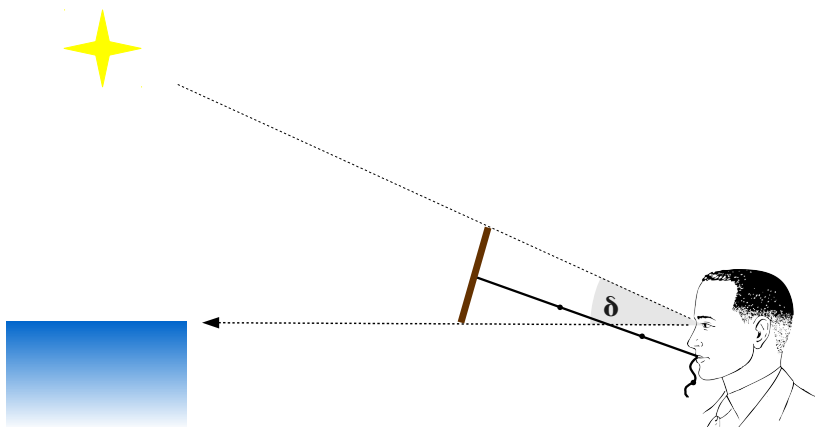

Měření rukou

Blízký východ

Kamal

Čína

Mimo vynález kompasu

- Astronomické znalosti
- „Spolehlivé“ monzuny

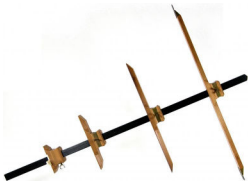
Kompas

- Přesná historie neznámá
- Pravděpodobně vynalezen již v době dynastie Chan (2. stol. př. n.l. – 1. stol. n.l.)
  - Nejprve přírodní magnetit, později zmagnetizovaný kov
- Použití k námořní navigaci však až v 11. stol.
- Již v té době znám rozdíl mezi geografickým pólem a indikací kompasu
- První zmínky v (západní) Evropě kol. r. 1200.

Jakubova hůl

- První zmínka Levi ben Gerson, 1342, Provence
  - teolog a matematik
- Podobnost trojúhelníků
- Několik posuvných pravítek pro různé úhlové rozsahy
- Značení délkovými jednotkami, převod na úhel s pomocí tabulek

Námořní astroláb

- První známý popis z r. 1551
  - znám již před r. 1500
- Měření úhlové odchylky od svislice
  - Přímo nebo podle stínu
  - Materiály s velkou hustotou
  - Náchylnost na vítr a pohyb

Námořní astroláb

- První známý popis z r. 1551
  - znám již před r. 1500
- Měření úhlové odchylky od svislice
  - Přímo nebo podle stínu
  - Materiály s velkou hustotou
  - Náchylnost na vítr a pohyb
- Neplést s planisférickým astrolábem:

Námořní astroláb

- První známý popis z r. 1551
  - znám již před r. 1500
- Měření úhlové odchylky od svislice
  - Přímo nebo podle stínu
  - Materiály s velkou hustotou
  - Náchylnost na vítr a pohyb

Kvadrant – obdobná pomůcka na stejném principu

Log

První zařízení na tomto principu

- přelom 15. a 16. stol.
- plovák na provázku, měření doby mezi dvěma vyznačenými místy na trupu

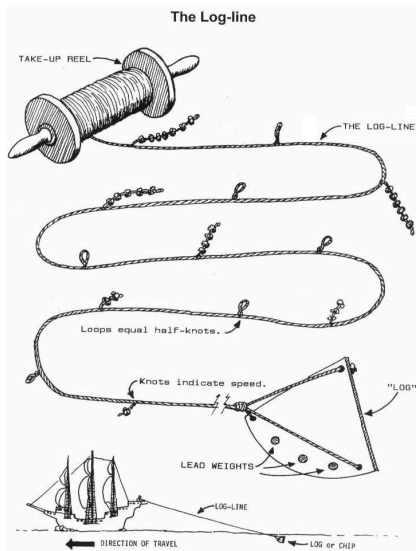
„Moderní“ log

- ca. od 16. stol.
- uzly v pravidelném rozestupu (8 sáhů $\approx$ 14,6 m)

Vyjma kompasu jediná klasická pomůcka nezávislá na počasí

Základní pomůcky pro navigaci výpočtem.

Log

První zařízení na tomto principu

- přelom 15. a 16. stol.
- plovák na provázku, měření doby mezi dvěma vyznačenými místy na trupu

„Moderní“ log

- ca. od 16. stol.
- uzly v pravidelném rozestupu (8 sáhů $\approx$ 14,6 m)

Vyjma kompasu jediná klasická pomůcka nezávislá na počasí

Základní pomůcky pro navigaci výpočtem.

Deska „renard“ pro záznam směru (nahore) a rychlosti (dole) negramotnou posádkou

Sextant

Davisův kvadrant

- John Davis, 1594
- postupné zdokonalování až do 18. stol.
- Měření zády ke Slunci – měření vrženého stínu vůči obzoru

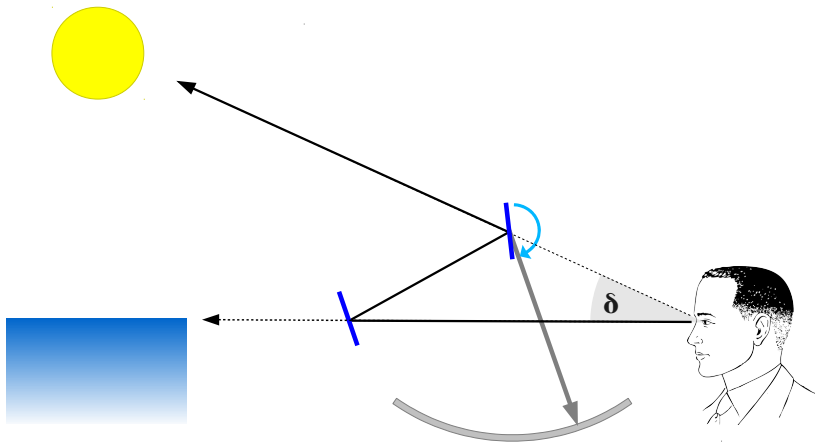
Sextant

- objevil Isaac Newton, nepublikoval
  - až dodatečně nalezeno v jeho rukopisech
- kol. r. 1730 nezávisle vynalezli John Hadley, Thomas Godfrey

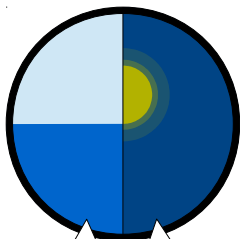

Sextant

Princip

Odečet a korekce

Průhled
přímo
vpřed na
horizont

Pohled
soustavou
zrcátek
na Slunce

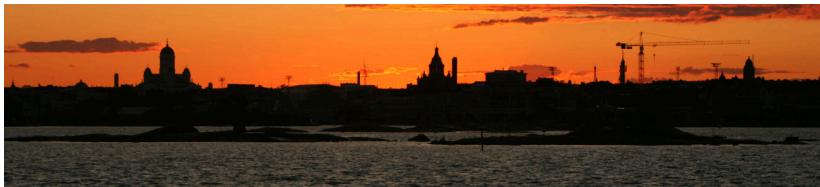
- 1 Chyba indexového zrcátka / alhidády
  - do 6' se neseřizuje, jen koriguje
- 2 Výška pozorovatele

1,5 m	2'
3,0 m	3'
4,5 m	4'
7,5 m	5'
12,0 m	6'

- 3 Poloměr slunečního kotouče
  - průměrně +16', s tabulkami přesněji
- 4 Refrakce
  - těsně u obzoru asi 30'
  - smysl má pouze do výšky ca. 25° nad obzorem

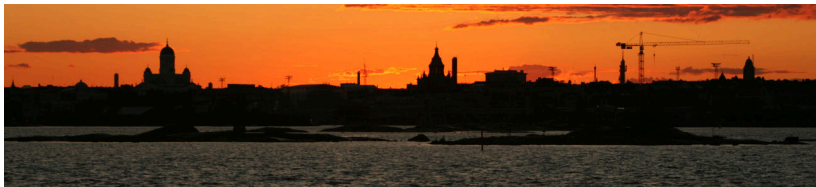

Použití jako pelorus

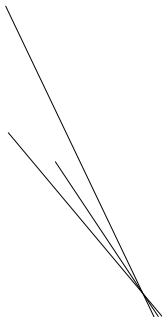
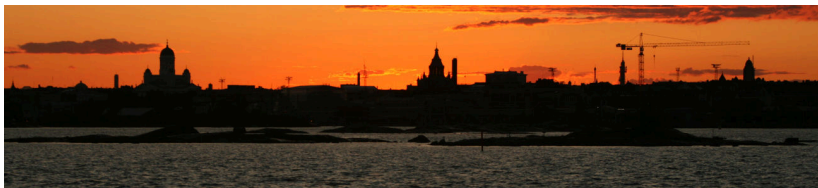
Sextant

Použití jako pelorus

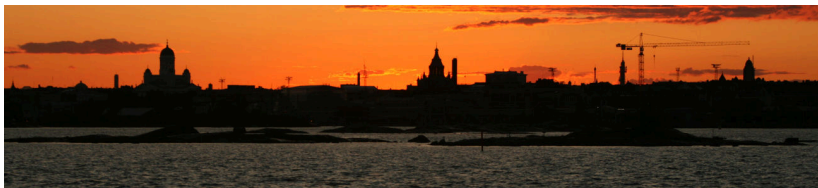
Sextant

Použití jako pelorus

Sextant

Použití jako pelorus

Chronometr

S kyvadlem to nejde

- Houpání lodi
- Změny gravitačního zrychlení

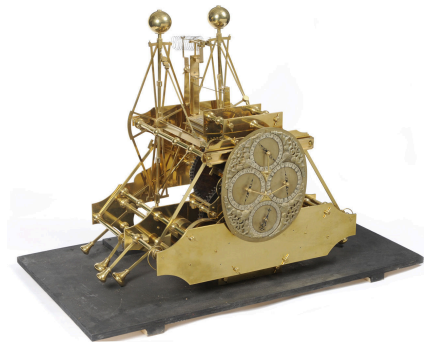
Christiaan Huygens

- 1617 – chronometr se setrvačkou poháněný pružinou
- stále nedostatečná přesnost

1714 – Longitude Prize (£20,000 za přesnost $> 1/2^\circ$)

John Harrison získal cenu r. 1761

- na problému pracoval od r. 1730

Chronometr

S kyvadlem to nejde

- Houpaní lodi
- Změny gravitačního zrychlení

Christiaan Huygens

- 1617 – chronometr se setrvačkou poháněný pružinou
- stále nedostatečná přesnost

1714 – Longitude Prize (£20,000 za přesnost $> 1/2^\circ$)

John Harrison získal cenu r. 1761

- na problému pracoval od r. 1730

Chronometr

S kyvadlem to nejde

- Houpání lodi
- Změny gravitačního zrychlení

Christiaan Huygens

- 1617 – chronometr se setrvačkou poháněný pružinou
- stále nedostatečná přesnost

1714 – Longitude Prize (£20,000 za přesnost $> 1/2^\circ$)

John Harrison získal cenu r. 1761

- na problému pracoval od r. 1730

Chronometr

S kyvadlem to nejde

- Houpání lodi
- Změny gravitačního zrychlení

Christiaan Huygens

- 1617 – chronometr se setrvačkou poháněný pružinou
- stále nedostatečná přesnost

1714 – Longitude Prize (£20,000 za přesnost $> 1/2^\circ$)

John Harrison získal cenu r. 1761

- na problému pracoval od r. 1730

Konečně známe délku!

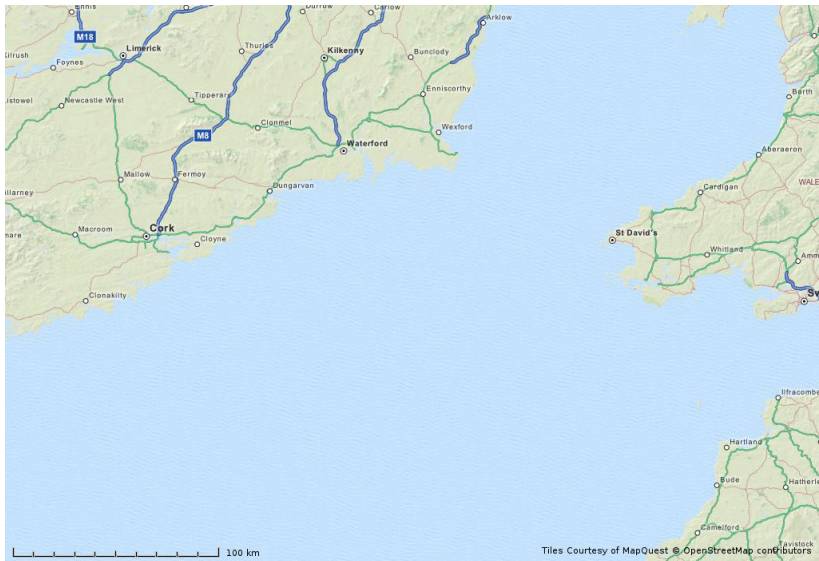
Poziční linie – metoda interceptu

Thomas Hubbard Sumner (1807 – 1876)

- r. 1837 na cestě z Jižní Karolíny do Greenocku ve Skotsku
  - Navigace po několik dnů pouze výpočtem
  - Pak určení „polohy“ z jednoho pozorování (viz mapu)
- Capt. Thomas H. Sumner, *A New and Accurate Method of Finding a Ship's Position at Sea, by Projection on Mercator's Chart*, 1843, Boston

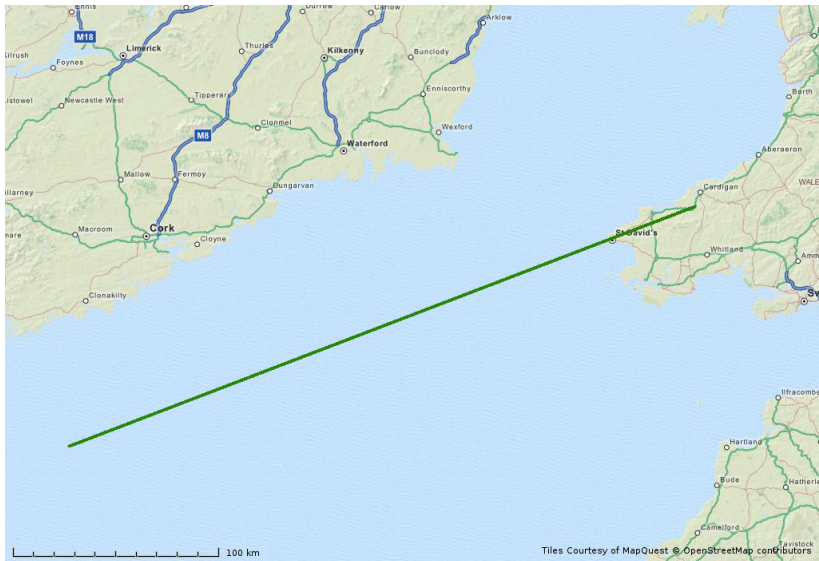
Objevy ve výpočtech

Poziční linie – metoda interceptu

Objevy ve výpočtech

Poziční linie – metoda interceptu

Poziční linie – metoda interceptu

Linii lze vynést také podle terestrického pozorování

- spojnice mezi dvěma známými body
- azimut ke známému bodu apod.

Přesná poloha pak leží na průsečíku dvou linií.

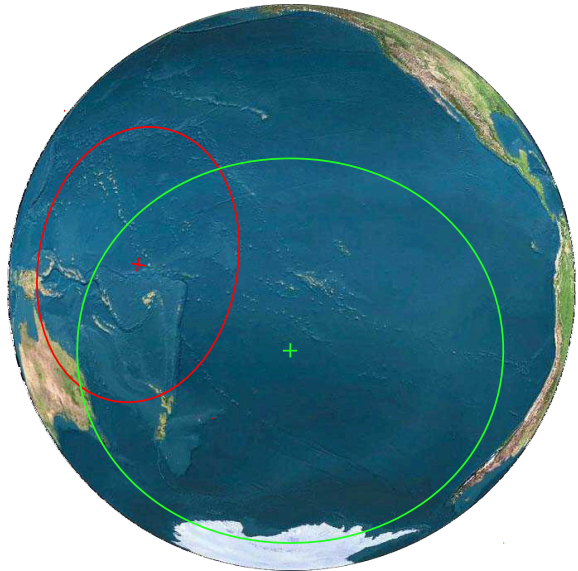
Poziční linie – metoda interceptu

Ve skutečnosti:
kružnice

Výška jednoho objektu nad obzorem dává kružnici, na které jsme.

Pozorování libovolných dvou objektů se známou polohou vede typicky ke dvěma možným pozicím, z nichž si už dokážeme vybrat na základě předchozí navigace výpočtem.

Křížek (+, +) označuje místo, kde je zvolený astronomický objekt (hvězda, planeta, ...) v nadhlavníku.

Použití sextantu na souši

Co když obzor vypadá takto?

Použití sextantu na souši

Zatím jsme nehovořili o rozdílu mezi *obzorem* a *obzorníkem*.

Obzor je křivka kde se krajina stýká s oblohou.

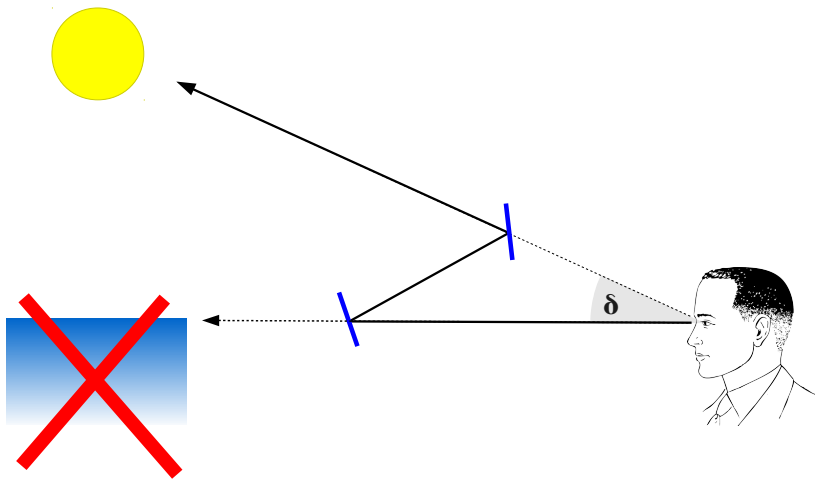
Obzorník je myšlená kružnice tam, kde rovina tečná k Zemi na místě, kde stojíme, protíná nebeskou sféru.

- Pouze když obzor tvoří voda jsou si obzor s obzorníkem dostatečně (resp. *korigovatelně*) blízko.
- Kromě nerovností suchozemského obzoru je problém i s neznámou relativní výškou pozorovatele proti obzoru.
... zatímco na lodi obvykle víme, jak vysoko nad hladinou jsme.

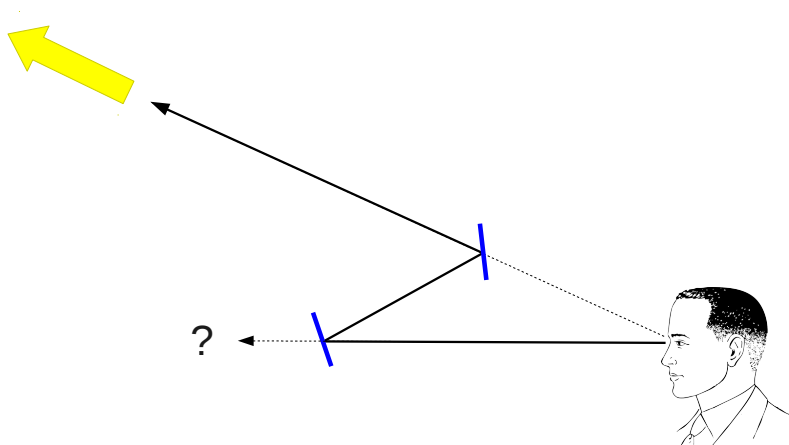
Měření bez horizontu

Použití sextantu na souši

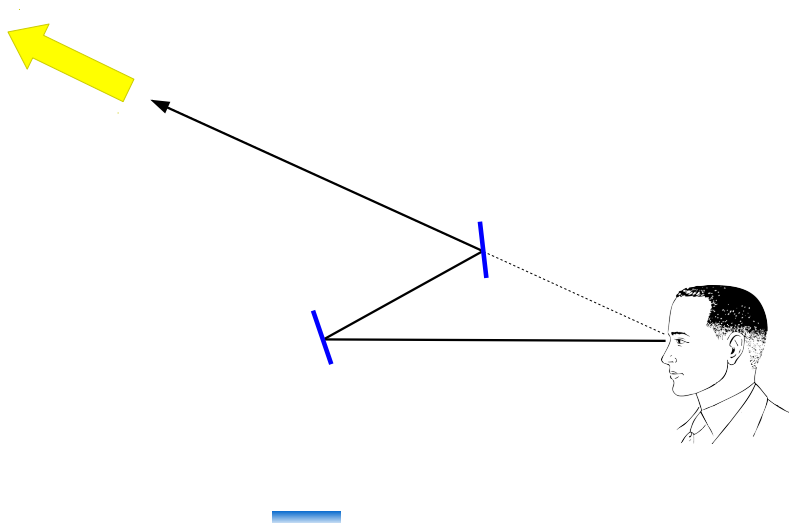

Použití sextantu na souši

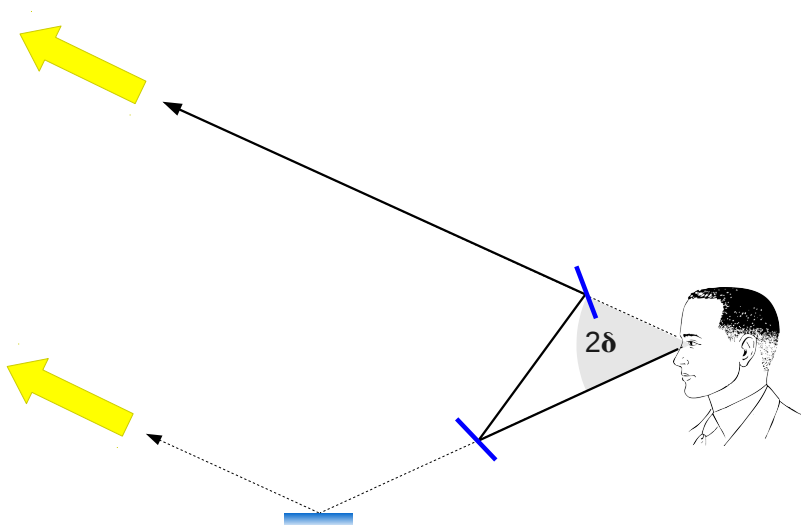
Měření bez horizontu

Použití sextantu na souši

Měření bez horizontu

Použití sextantu na souši

Měření bez horizontu

Použití sextantu na souši

Umělý rtuťový horizont

Měření bez horizontu

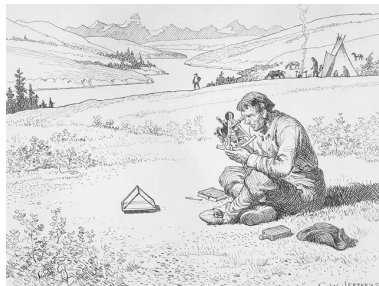
Použití sextantu na souši

Umělý skleněný horizont

Vytýčení hranic mezi spojenými státy

- Pěkný příklad rozsáhlého programu měření na souši.
- 2. pol. 19. století (po občanské válce): vytýčení hranic mezi členskými státy, které dosud hranici stanovenou neměly
  - poledníky 25° , 27° , 32° , 34° , 37° , 39° od Washingtonu
  - rovnoběžky 37° , $40/41^\circ$, 45° , 49° s. š.

Jak to dopadlo?

US – Can hranice:
odchylka ϕ 100 m

Největší odchylka
UT – CO: 2,5 km

Four Corners:
odchylka 550 m

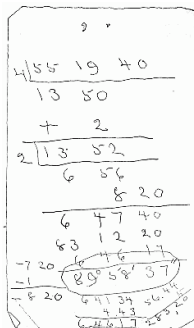
Sagebrush war,
Susanville
CA/NE, 1863

Památník Four Corners $\frac{UT}{AZ} \frac{CO}{NM}$

Severní pól – Robert Peary, 1909

- sextant, chronometr, rtuťový horizont
  - Zákryt ze sněhových kvádrů
  - Podložení kožešinou (tání, oslnění)
  - Nádobka horizontu plněná po okraj
  - Teodolit nepoužit (Slunce nízko)
- Vlastní odhad přesnosti 5 mil
- Camp Jesup, ca. 5 mil od pólu
- Odtud opakované měření a 10mílové pochody směrem k pólu a zpět
- *“at some moment during these marches and countermarches, I had passed over or very near the point”*
- *“Jdu na sever . . . a už jdu na jih.”*

Měření ca. 2,5 km od pólu

Ross Marvin při měření

Severní pól – Frederick Cook, 1908

Apr. 21st 08 Sit. Long 97^W.
Bar. 29.83 Temp. 37.7. (S. alt. #1)
Wind - N. 14-17 by 20-25... wind by W

W. alt. 2 23.33 - 25⁻

5.4	2/23	30	25
6.2			
34.0		11	47
60) 325			42.5
5 2 5			+ 15
11 48 58		10	3 38
11 54 23		11	54 38
		90	
		78	5 22
		11	54 23
		89	59 45

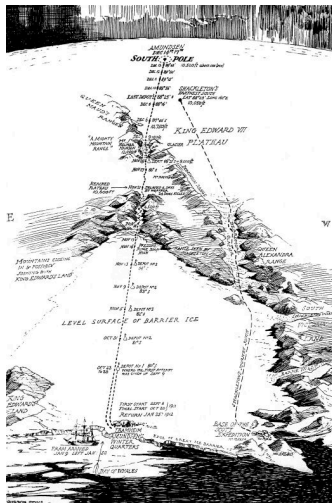
3. alt. 28/1

- Neprokázané tvrzení o dosažení pólu r. 1908
- Již dříve zdiskreditován „výstupem“ na Mt. McKinley
- skleněný horizont
  - Černé sklo
  - Ustavení lihovou vodováhou

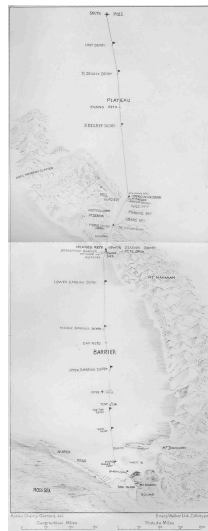
Jižní pól – Roald Amundsen, 1911

- tábor ca. 2,5 km od pólu, Hanssen projel ca. 200 m od pólu
- Větší počet navigátorů (4 z 5), jednodušší postup.
  - Pouze sextanty
  - Vlastní odhad přesnosti ≈ 1 míle
- Po dosažení pólu vytýčení čtverce: 10 mil na všechny strany, pak opakované měření a další vykrývání.

Jižní pól – Robert Scott, 1912

- Jediný navigátor (Evans)
- Měření theodolitem
- Exaktní, výpočetně náročné metody
  - Hodina počítání (v mrazu) vs. odchylka v řádu 100 m
- Tříštění sil
  - Měření nadmořských výšek (pól s odchylkou ca. 70 m), tloušťky ledu ...

Shrnutí

Co říci závěrem . . .

- 1 Bez výhledu na oblohu to nikdy moc nešlo (rozhodně ne na volném moři).
- 2 Při hvězdné navigaci jde vždy o úhly
... a snadno pochopitelnou matematiku (alespoň pro maturanta z 20. století).
- 3 Dokud nebylo spolehlivé měření času, dalo se navigovat jen v šířce.
- 4 Znat svou polohu s rozumnou přesností je možné až od konce 18. stol.
- 5 Tyto postupy se používají dodnes.

Známí cestovatelé, aneb jak to dělal . . .

- **Marco Polo** (≈1300) – po Středozezemním moři podél pobřeží, dále po souši s průvodci, nebo do Hormuzu a pak znovu při pobřeží.
- **Cristoforo Colombo** (1492 – 1503) – známou cestou na Azorské ostrovy, dále na západ na stejné šířce
  - Zejména výpočtem (tj. kompas + log)
  - Cestou pokusy s kvadrantem a námořním astrolábem
- **Fernão de Magalhães** (1519 – 1522) – Kolem Jižní Ameriky, přes souostroví JV Asie, kolem Afriky zpět do Evropy.
  - Výpočtem (kompas + log)
  - Námořní astroláb
- **James Cook** (≈1770) – Zmapování a objevy mnoha souostroví, zejména v tichomoří
  - Chronometr (kopie Harrisonova) a Sextant
  - Pokusy s úhlovou vzdáleností Měsíce od ostatních těles

Poděkování

Google Maps
 welcometomyisland@flickr
 Conrad Kuiper
 Ježíšek
 Bořivoj Zeman et al.
 taka_itaha@flickr
 Jason Pratt
 Celestia
 Royal Museums Greenwich
 Rémi Kaupp
 Open Street Map
 Michel Labrecque
 S. W. Manning
 L. Hulin
 Arni Ein

Hélène Adeline Guerber
 Milica Doláková
 National Maritime Museum,
 Greenwich, London
 Rich Torres
 Houston Wood
 Charles William Jefferys
 Jared Benedict
 l'association Méridienne
 Duane A. Cline
 Geofizički Odsjek
 Prirodoslovno-
 matematičkog fakulteta
 u Zagrebu
 Peter Shorer

Sage Ross
 Apsley Cherry-Garrard
 Olav Bjaaland
 Gordon Home
 Henry Bowers
 Frederick A. Cook
 Daderot
 Nicolàs de Hilster
 Job Kwakman
 Zdeněk Burian
 Jerome Bon
 Rear Admiral Harley
 D. Nygren
 Tennants Auctioneers
 Ed Estlow

– To už je opravdu konec –